

БЕКИТЕМИН

С.Нааматов атындагы
НМУнун Илим жана инвестиция
тартуу боюнча проректору, а.ч.и.к.
Нурдинов Максатбек Сарбагышович

“ 6 ” 2024-жыл

С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын 2024-жылдын 3-сентябрындагы кеңейтилген отурумунун №2 протоколунан

КӨЧҮРМӨ

Отурумдун төрагасы: филология илимдеринин доктору, доцент Б.Ж.Усманбетов.

Отурумдун катчысы: филология илимдеринин кандидаты, доценттин милдетин аткаруучу Ж. К. Иманалиева.

Катышкандар: филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. З.Т.Исакбаева (10.01.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Т.А.Өмүрканов (10.01.02), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Ж.К.Иманалиева (10.02.20), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Сатылган кызы Гүлнур (10.01.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. А.К. Чолпонбаев (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Т.С.Дүйшеева (10.02.01), педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Аман кызы Бактыгүл (13.00.02), педагогика илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Г.А.Касаболотова (13.00.02).

Чакырылгандар: ф.и.д., академик С.Ж.Мусаев (10.02.01), ф.и.д., доц. Б.Ж. Усманбетов (10.02.06), ф.и.д., проф.м.а. Д.О.Кенжебаев (10.02.01), ф.и.д., профессор А.Э.Абдыкеримова (10.02.01).

Күн тартибинде:

1. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын талкуулоо.

Угулду:

Отурумдун төрагасы, филология илимдеринин доктору, доцент

Б.Ж.Усманбетов: С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын доценти Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын талкуулоо кафедранын бүгүнкү кеңейтилген отурумунун күн тартибине коюлууда. Өзүңүздөргө белгилүү болгондой, докторлук диссертацияны талкуулоого коюлган талаптарга ылайык кафедранын кеңешмесине диссертациянын адистиги боюнча филология илимдеринин докторлору С.Ж.Мусаев, Б.Ж.Усманбетов, А.Э.Абдыкеримова, Д.О. Кенжебаевдер катышып жатышат. Диссертациянын реквизиттери КРнын Улуттук аттестациялык комиссиясы койгон талаптарга жооп берет, б.а., теманын жана илимий кеңешчинин бекилгендиги тууралуу университеттин Окумуштуулар кеңешинин токтомунан көчүрмө, диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси кошо тиркелген. Диссертанттын илимий кеңешчиси академик С.Ж.Мусаев өзү катышып отурат. Анда отурумду ачык деп жарыялоо менен күн тартибиндеги маселени талкуулоого өтсөк. Алгачкы сөздү иштин жалпы мазмунун маалымдоо үчүн диссертантка 20 мүнөт убакыт берели.

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Саламатсыздарбы урматтуу төрага, урматтуу талкуунун катышуучулары, биздин диссертациялык ишибиз “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деп аталат. Илимий кеңешчим – ф.и.д., академик Сыртбай Жолдошович Мусаев.

Изилдөөнүн актуалдуулугу көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын кыргыз тилинин материалында изилдөөгө алуу зарылчылдыгына негизделди, себеби бул маселе талдоого биринчиден болуп алынып жатат.

Изилдөөнүн объектиси болуп, кыргыз тилинде толук бүткөн көркөм чыгарманын тексти эсептелинет, ал тексттин тиби үстүртөн көрүнөт, анын стилистикалык-кептик жактан уюшулушу экстралингвистикалык шартта пайда болот. Көркөм тексттин ретроспекция жана проспекция категориясы ФССК катары стилистикалык кептик системалуулукту мүнөздөйт.

Изилдөөнүн предмети болуп ретроспекция жана проспекция категориясынын типологиялык жана коммуникативдик-прагматикалык өзгөчөлүктөргө б.а. толук бүткөн көркөм чыгармада тексттик категория катары милдет аткарууда, алардын бөтөнчө категориалдык белгиге, структурага, функциядагы стилдик өзгөчөлүккө, айтылыш каражаттарга ээ экендиги эсептелинет.

Буга байланыштуу актуалдуу болуп көрсөтүлгөн категорияларды көп аспектиде талдоо – көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасы жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табуу жана аны экстралингвистикалык негизге шарттоо **максаты** коюлду.

Бул максаттарды ишке ашырууда төмөнкү конкреттүү маселелерди чечүү зарыл:

1. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын функциясын ишке ашырууну шарттаган экстралингвистикалык факторлорду аныктоо;

2. Ретроспекция жана проспекция категориялары көркөм чыгармада “окуянын” убактылуу-мейкиндик континуумун сүрөттөөдө үстүртөн,

композиционалдык-структуралык деңгээлде жана маанилүүлүк, мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде (автордун когнитивдик ишмердиги менен тыгыз байланышкан) ишке ашарын далилдөө;

3. Башка тексттик категориялардын (ФСК, ФССК) аспектисинде экстралингвистикалык негизин эсепке алуу менен (көркөм чөйрөдө баарлашууга ыңгайлаштырып) ретроспекция жана проспекциянын категориалдык-тексттик статусун түзүү.

Бул үчүн төмөнкүлөрдү ачып көрсөтүү керек:

а) үстүрт деңгээлде, толук бүткөн көркөм тексттин мазмундук линиясында жаралган ретроспекция жана проспекция категориясынын негизги тилдик айтылыш каражаттарына толук системдүү түрдө анализ жүргүзүү;

б) ретроспекция жана проспекция категориясынын мейкиндик структурага (борбор-үстүрт, микромейкиндик ж.б.) ээ болушуна ФССК катарында баа берүү;

4. Толук бүткөн текстте (чыгармада) ретроспекция жана проспекция категориясынын өзүнө таандык жеке функцияларын аныктоо;

5. Толук бүткөн көркөм тексттин экстралингвистикалык негизин эсепке алуу менен проспекция жана ретроспекциянын карым-катышындагы өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтүү;

6. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын башка тексттик категориялар (биринен экинчисине өтүүчү билим, болжолдуулук, диалогдуулук, айрыкча бөлүп белгилөөчүлүк, кайталоо аркылуу кайрадан көрүнгөн варианттуулук ж.б.) менен болгон өз ара биргелешкен аракетин байкоо.

Иштин илимий жаңычылдыгы теманын актуалдуулугуна негизделинет, анда биринчилерден болуп, кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция жана проспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасоо.

Анализдөөнүн **жаңы аспекти** болуп, ретроспекция жана проспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары категориалдык статусун иликтөө саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин ишмердиктин жалпы теориясын жана баарлашуунун диалогдуулугун көздөгөн таануучу субъектинин чыгармачыл активдүүлүгүнүн концепциясы түзөт.

Диссертациялык ишибизде алдыга коюлган максат жана милдетти ишке ашыруу үчүн төмөнкү **изилдөөчүлүк метод колдонулду:**

Субъективдүү-семантикалык мейкиндиктин түзүлүшүн изилдеген – семантикалык-дифференциалдык метод колдонулду. Субъективдүү-семантикалык мейкиндик – бул индивидге көмүскө түрүндө таандык болгон, жеке аң-сезимдин категориялык структурасын математикалык-мейкиндик көрүнүштө билдирүү.

Көркөм текстке функционалдык семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүүдө, тексттин тилдик жагын түздөн-түз лингвостилисттик жактан талдоо максаты ишке ашты.

Изилдөөбүздүн маанилүүлүгү көркөм кепте тилдин функцияланышынын законченемдүүлүгүн көркөм тексттин түзүлүшүн таануудан жана мындан ары функционалдык семантикалык-стилистикалык мейкиндик жөнүндөгү теорияны конкреттештирүү максатынан көрүнөт.

Иликтөөнүн практикалык маанилүүлүгү ретроспекция жана проспекция категориясынын айтылыштарын уюштурган тилдик каражаттарга лингвистикалык анализ жүргүзүүдөн жана көркөм тексттин негизги типологиялык касиеттерин толук ачып берген, көркөм чөйрөдө текст түзүүнүн законченемдүүлүгүн аткара билген принциптерди жетекчиликке алуудан көрүндү.

Изилдөөнүн натыйжасы кептин маданияты, жазуу түрүндө баарлашуу маданияты, практикалык стилистика, адабиятты редакциялоо багытына карай практикалык жолго ээ болот.

Диссертациялык ишибиздин практикалык мааниси көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжаларды бардык изилдөөчүлөр (студенттер, аспиранттар ж.б.) колдоно алышат.

Изилдөөнүн материалын азыркы жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде жазылган илимий жана кыргыз тилинде жазылган толук бүткөн көркөм тексттер (Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынынын материалынын негизинде) түздү.

Коргоого төмөнкү жоболор сунушталат:

1. Экстралингвистикалык негизге шартталган, көркөм стилдин өзгөчөлүгүнөн чыккан ретроспекция жана проспекция – көркөм тексттин башкы, милдеттүү түрдө текст түзүүчү категориясы болуп саналат.

2. Ретроспекция жана проспекция көркөм текстте абдан олуттуу категория болуп эсептелинет, алар чындыгында, тексттик параметралдык касиетке ээ болуп, жазуучунун коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин проспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн чагылдырат.

3. Автордун таанып билүү ишмердигинин өзгөчөлүгү текст түзүү процессинде көрүнөт. Текстти көркөм баарлашууда диалогдуулук мамилени реализациялоочу көрүнүш катары, текстти психологияда кабыл алуу жана түшүнүүнү – анда ретроспекция жана проспекция категориясынын бар болушу аныктайт.

4. Көркөм коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердиктин проспективдик-ретроспективдүү мүнөзү жана көркөм чыгарманы жаратуу процессинде автордун ой жүгүртүүсү, ошондой эле коммуниканттардын перцептуалдык ой жүгүртүүчүлүк мнемоникалык ишмердиги – тексттик

тегиздиктеги ретроспекция жана проспекция категориясынын ажырагыс карым-катышын негиздейт.

5. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын тилдик айтылыштары ар түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктерден турган толук системаны түзөт, алар функционалдык-семантикалык жактан гана негизделбестен, ошондой эле стилистикалык да мүнөзгө ээ болушат.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги жыйынтыктар чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда чыккан 7 макалага камтылуу менен Lambert Academic Publishing (Германия) аттуу дүйнөлүк басмакананын сунушу менен китеп болуп жарыяланып, эл аралык деңгээлде Россия, Европа, Африка, Орто Азия жана Латын Америкада ж.б. мамлекеттерде окулууда.

Казакстан Республикасынын Астана шаарында 1-июнь, 2023-жылы уюштурулган IV эл аралык илимий-практикалык конференцияда «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» аттуу эл аралык долбоорго катышып, талкууга чыккан макала үчүн II даражадагы диплом жана «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» медалына татыды.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 20 илимий макалада чагылдырылды: анын ичинен чет элдик басмада – 1 илимий китеп, РИНЦ системасындагы журналда – 10 макала, КРдин РИНЦ индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 10 макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү.

Диссертациялык эмгек киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, ар бир бөлүмдүн корутундусунан, жалпы жыйынтыктоодон, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден, талдоого алынган көркөм тексттин материалынын тизмегинен турат. Көлөмү – 250 бет.

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, иштин теориялык жана практикалык маанилүүлүгү далилденилет, анын максаты жана милдеттери аныкталат, илимий жаңылыгы көрсөтүлөт, изилдөөнүн методу белгиленилет, диссертациялык иштин түзүлүшү берилет.

Биринчи бөлүм «Текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалы, проблемалары» деп аталат. Анда темага ылайык жүргүзүлгөн изилдөөлөргө обзор жасалат, алар тексттик категория түшүнүгүнө жана анын көйгөйлөрүнө, ретроспекция жана проспекция категориясы жана алардын өзгөчөлүктөрүнө арналган, тигил же бул концепцияда өзгөчө көңүл тексттик категорияга бурулган.

Экинчи бөлүм «Көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи» деп белгиленилет.

Бул бөлүмдө прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору көрсөтүлүп берилди. Көркөм тексттин мазмундук-линиялык түзүлүшүнүн жалпы өзгөчөлүгү, андагы баяндоонун формасы жана айтылыш мүмкүнчүлүгү, көркөм текстте “мейкиндик” жана “убакыт” маанисинин ишке ашышы теориялык жактан гана белгиленилбестен, конкреттүү тексттерге (кыргыз тилиндеги материалда) лингвистикалык анализ жүргүзүү менен далилденилди.

«Көркөм тексттин ретроспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деген аталыштагы үчүнчү бөлүм ретроспекция категориясынын структурасын, анын тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн айтылыштарынын системалуу уюшулушун жана аткаруу функциясын, ошондой эле толук бүткөн көркөм чыгарманын кеңейтилген процессинде ретроспекциялык категориянын аткаруучу милдеттерин анализдөөгө арналды.

Ошондой эле ретроспекция категориясы композиционалдык-структуралык деңгээлдеги аспектиде каралып, б.а. текстте ретроспективдүү функцияны реализациялаган каражаттарга жана ыкмаларга, тактап айтканда, тилдик айтылыштардын ретроспективдик формаларына анализ жасалды.

Төртүнчү бөлүм «Көркөм тексттин проспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деп аталат. Мында көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли, аткаруу функциялары, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, көркөм тексттеги проспекциялык айтылыштарынын жасалуу абалы лингвистикалык талдоого алынат.

Бешинчи бөлүм «Ретроспекция жана проспекция категориясынын көркөм текстте болгон карым-катышы» деген аталышта берилип, көркөм тексттин аспектисинде ретроспекция жана проспекция категорияларынын туюнтмаларынын өзгөчөлүктөрү талдоого алынат жана алардын бири-бири менен болгон байланышы аныкталат. Изилдөөнүн натыйжасына таянып, тил, кеп, тексттин карым-катышынын жаңычыл байланышы сунушталат.

Ар бир бөлүмдөрдүн өздөрүнө таандык корутундулары чыгарылат, жалпы корутунду берилип, пайдаланылган адабияттардын жана талдоого алынган материалдардын тизмеси, тиркемелер берилет.

Илимий ишибизде коммуникация процессиндеги адам факторунун ролун аныктоодо, биринчиден, тилди функционалдык-коммуникативдик жактан изилдөөгө алып, экинчиден, анын функционалдык стилистикалык жагын башка көптөгөн илимдин тармактары менен (гносеология, социология, психология, логика, кеп ишмердүүлүгүнүн теориясы, прагматика, тексттик лингвистика, философия, коммуникациянын теориясы, физика, информатика ж.б.) бирдикте анализделип, лингвистиканын келечегинде бир объектиде ар түрдүү аспектини бир бүтүндүккө бириктирүүчү жөндөм жатканы аныкталды.

Экстралингвистикалык факторлор көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын ишке ашырылышынын өзгөчөлүгүн аныктап, алардын көркөм тексттеги алардын түзүлүшүн жана функциясын ачып берет.

Жалпы планда, ретроспекция – өткөнгө кайрылуу, өтүп кеткен окуяга сереп салуу. Мисалы, ...*Согуштан мурда бул ортону чай кайнамада басып өтөр эле...*(Ч.А., 66- 69-бб.).

...Арыковдун чоң энеси Арыковдун атасынын үйүнө жетелетип барганда түш эми гана кылтыйган экен... (К.Ж.,66-б.).

Проспекция – келечекке кайрылуу, алдын ала болчу окуяны билдирүү.

Мисалы,

...“Демидур” программасы кылымдын космологиялык проблемаларынын эң зорун алдына койгон: жердеги биздин акыл-эске сыйбагандай укмуштуу ички энергияга бай минерал ресурстарын пайдалануу максатында Икс планетасын изилдөө (Ч.А.,49-50-51-бб.).

... Анын мындайын биринчи жолу байкашы. ... “Көргөндөн көрө элегиң көп али”, - деди Арыков өзүнө өзү (К.Ж.,36-37 бб.).

Жогоруда көркөм чыгарманын толук текстинен алынган контексте проспекция категориясы катышты, б.а. окурманга алдын ала болчу окуя баяндалды.

Экстралингвистикалык факторлого: текстти кабыл алуу жана түшүнүү процессин камсыз кылуучу коммуникативдик-психологиялык фактор (кептин негизги касиети катары диалогдуулукту б.а. коммуникативдик-когнитивдик процессте баарлашкандардын өз ара аракеттенүүсү); гносеологиялык жана психологиялык-гносеологиялык фактор (көркөм тексттин мазмунунда биринен экинчисине өтүүчү абалын жана калыптанышын жана көркөм таануунун “спиралдык мүнөзү”); логикалык фактор (жалпы текстте берилген көркөм ойдун өнүгүү логикасы) кирет.

Коммуникативдик-психологиялык фактор үстүрттөн же композиционалдык-структуралык жана маанилүүлүк деңгээлде тексттен сырткары болору ретроспекция жана проспекция категорияларына карата лингвистикалык жактан анын композиционалдык-структуралык жагын жана көркөм тексттин коммуникативдик (диалогдук) тарабын чагылдырат.

Мисалы, *... Разъезден өтүп жаткан поезддердин доошун тыңшап, Эдигей эмнегедир Арал деңизинин толкундарын эстеп кетти. Өзү ошол деңиздин боюнда туулуп, согушка чейин ошерде өскөн. Казанга да Аралдык казак болуучу (Ч.А. 47-48-бб.).*

... “Кана, каты?” – деп, гүлдөрүнүн өңү өчүп эскирген көйнөгүнүн этегин жайгандыгын, кат Чоң эненин этегине түшпөй, ит аяктын ичине түшкөндүгүн, чоң энеси катты издеп, муздак жерди сыйпалаганын эстеди (К.Ж., 65-б.).

Бул теория көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүүбүздүн натыйжасында 3.1.1. жана 4.1.1. таблицасында аныкталган.

Көркөм тексттеги кептин стилдик жана лингвистикалык берилишинин мүнөзүн белгилеп, диалогдук, акценттүүлүк, маанилик жөлөктү түзүү, бири-бирине жалгашуучулук, жыйынтыкты жалпылоочулук ж.б. категорияларын ишке ашыруу керек болгондуктан, ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттарын колдонуу зарылчылыгы келип чыгат.

Мисалы, ... Булар миллиард жылдардан кийин болчу адамзаттын көйгөйү менен алпурушуп, Ааламда бүт тирүү жандар жашай ала турган жайды уюштуруунун космологиялык проблемасын азыртадан иштей бааштаптыр ... (Ч.А., 112-б.).

... Ушинтип жашаганың жашаган – деди ал кайра – ар секундун сайын, ар бир минутун сайын аябай кызык кокусчулукту күтүп, Кечээм, Бүгүнүм, Эртеңим деп, жашаганың жашаган (К.Ж., 125-б.).

Бул теориялык маселе илимий ишибиздин 3.1.3., 3.1.4., 3.1.5., 3.3.1., 4.1.3., 4.2.1. – таблицаларында чечилип берилген.

Көркөм таанып-билүү иш-аракети баяндоонун калыптануу мыйзамдарына, атап айтканда, анын үзгүлтүксүздүгүн ишке ашырууга, спиралдык мүнөзүнө, ретроспекция жана проспекция категорияларынын калыптанышына негизделинет.

Категориялардын бул функциясы когнитивдик активдүүлүк процессинин текстте чагылдырылышы менен байланышат. Ретроспекция жана проспекция категориясында катышкан терең, мазмундук-маанилүүлүк деңгээлин бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу болот. Мында текст ичиндеги ретроспекция жана проспекция жөнүндө сөз кылуу зарылчылыгы жаралат.

Мисалы, ... *Арыковдун чоң энеси Арыковдун атасынын үйүнө жетелетип барганда түш эми гана кылтыйган экен...* (К.Ж., 66-б.).

- *Эдигей, мен балдарыма кошуп сенин кыздарыңды да окутайын.*
... *Жаштайынан билим керек болор кез жакындап келатат. Азыркы балдар чон кишилердин билгенин билүүсү зарыл. Антпесе кийин чоң билимге баш багып кире албай калат* (Ч.А., 120-б.).

Ал зарылчылдыктын чечилип берилиши изилдөөбүздүн 3.1.2., 3.2.1., 4.1.2. таблицаларында чагылдырылган.

Көркөм текстте тил менен ой жүгүртүү биригип, алардын өз ара аракети ишке ашат, анын структурасында жана динамикасында да, тексттин өнүгүүсүндө чагылдырылат, анда көркөм ой жүгүртүүнүн процесси жана натыйжасы болгон көркөм баяндоо жазылат.

Адамдын таанып-билүүсүнө – эски чындыктарды тактоо жана өзгөртүү, жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачуу процесси мүнөздүү. Жаңы негизги эмес, мурдакы – келечекте ишке ашчу аракеттин үлгүсү.

Таанып-билүү процессинин өзү – ретроспективдүү-проспективдүү мүнөзгө ээ жана аны тексттерде чагылдыруу үчүн көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттары керек.

Мисалы, ... *Ошол түнү борондуу Эдигей түш көрдү. Согушта душмандын аткылоосунун алдында жатыптыр* (Ч.А., 166-167-бб.).

Койгула айланайындар, мен силерди дегеле укканым жок..., ...мен кудай менен сүйлөшөм, ал кулум десе, жалгызымдын жакшы болуп кетиши бардыр ... (К.Ж., 133-б.).

Талкууга сунушталып жаткан илимий ишибиздин мазмунунда 3.2.2., 3.2.3., 3.2.4., 3.3.2., 4.3.3., 4.3.4. таблицалары аркылуу көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттары (лексика-грамматикалык, морфологиялык, синтаксистик, стилистикалык, тексттик ж.б.) көрсөтүлгөн.

Бул каражаттар аркылуу көркөм текстте көркөм баяндоонун өнүгүүсүнүн “спираль” мүнөзү б.а. эски билимдин жаңыга өтүшү уюштурулат.

Тексттин грамматикалык теориясына жана анын стилистикалык жактан түзүлүшүнө илимий негизде талдоо зарылчылдыгы жаралды.

Мында биринчи планда, инвариант жана вариант түшүнүгүнүн мааниси чечмеленет.

Инвариант – белгилүү бир топтун жалпыланган касиетин өзүнө камтыган абстрактуу объект.

Инвариант түшүнүгүнүн маанисин терең ачуу үчүн төмөндө, көркөм чыгарманын контекстине талдоо жүргүзөбүз.

... Бороондуу Эдигей өкүнүп турду, кейип турду. Акылдашып, жардам сурай турган киши ушул Сабитжан беле?

Эдигей абышка бул оюна канчалык тереңдеген сайын ошончолук ызасы күчөп, төрт тарабы туюктала берди.

- Маңкурт экенсиң! Маңкурттун маңкурту сен экенсиң! – деп карган да, аяп да сүйлөндү жаны кашайган Эдигей (Ч.А.).

... Ошондо, бир кой союп элге кудайы кылып берет элем. Бирок сенин жаның бекем, сендейдин кудайга да кереги жок”, – деп Арыковдун атасы энесине бакылдаптыр (К.Ж.).

Талдоонун предмети болгон бул контекстте Сабитжандын инварианты – маңкурт. Маңкурт – эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт. Ата-энени сыйлабаган, кара мүртөс адамдардын инварианты – Арыковдун атасы.

Вариант – инвариантты физикалык жактан ишке ашырган форманын түрү. Сабитжан – Жоламан маңкурттун варианты, терс сапаттарга ээ болгон адамдардын варианты – Арыковдун атасы.

Вариант – сезим-туюмда байкалуучу кубулуш. Инвариант – түздөн-түз байкоо жүргүзбөйүн талдоого мүмкүн болбогон туюм.

Жаңы концепция эскинин платформасында курулат, ал учурда тексттин мазмундук өнүгүүсүндө тыныгуу болот. Ушул учурда убактылуу-

көрүнүштүк формада учурдагы кеп жаралат. Ал артка чегинүү (ретроспекция) же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашат, б.а. учурда болуп жаткан процесс – текстте кайсы окуя айтылып жатса, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болот.

- Мисалы, *Бул эмне? – деп түшүнбөдү Эдигей.*
- *Эмне? Сен билишиң керек. Мына атын кара: “Раймалы-аганын инисине Абдилханга айтканы” ...;*
- *Бул болгон иш. Эски кишилер бу тарыхты жакшы билишет (Ч.А., 209-б.).*
... Ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сезди.
- *Эмнегедир күнүлдөп ун серпкен теңирмен көз алдына элестеди (К.Ж., 113-б.).*

Контексттерден алынган мисалдарда көрүнгөндөй, ретроспекция башкы багыт берүүчү белги б.а. тексттин динамикасында айтылган проспекцияга жөлөк болуп, анын логикалык ырааттуулукту сактоосун шарттайт.

Кептин логикасын изилдөө маселеси илимий, логикалык, когнитивдик-лингвистикалык жана функционалдык-стилистикалык изилдөөлөрдүн башкы сабында турат.

Көркөм текстте “ойдун логикалык курулушу” ырааттуу кеп формасында баяндалат. Логиканын мыйзамдарына ылайык өнүгөт, тактап айтканда: тыянакка негиз боло турган ой – анын өнүгүшү – корутунду.

Адегенде автордун гипотезасын туюндурган тезис (же бир нече тезистер биринин артынан бири) берилет, андан кийин ал далилденет жана ар бир бөлүктүн аягында жалпылоо – айтылгандардын бардыгына корутунду берилет, ал өнүгүү жана тыянак чыгаруу (айтылгандарды далилдөө) процессинде кайра таяныч болгон тезиске кайтып келет.

Көркөм чыгармага көркөм убакыт жана чындыктын образдуу модели мүнөздүү, ал адам аны туя билгенде гана жаралат, ишке ашат.

Көркөм убакыт бир ченемдүү жана көп ченемдүү болуп, ар кандай вариантта кездешет. Анын көп ченемдүү варианты чыгармада баяндалган

окуялардын ар түрдүү убакытка, ар кыл орунда параллелдүү өнүккөндүгүн көрсөтөт, көп өзгөрмөлүү багытка ээ экендигин далилдейт.

Жогоруда айтылгандар Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн”, К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарынын толук тексттине лингвистикалык талдоо жүргүзүү менен аныкталды.

Бул чыгармаларда мазмундук линияга параллелдүү келген, окуялардын жүрүшүндө кайчылашкан, бир канча санакка ээ болгон, көптөгөн жеке убакытка ээ учурлар көп кездешет.

Тексттин ички байланышынын бир тармагы катары текст ичиндеги бир абалдан экинчи абалга өтүүсү болуп саналат, ал бир мазмундук линиядан көп линияга өтсө да, ошол эле учурда логикалык бүтүндүктү сактайт.

Тексттик категория болуп саналган ретроспекция жана проспекцияга көркөм тексттин мисалынын негизинде жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоонун натыйжасынан тил – кеп – тексттин бири-бири менен болгон тыгыз байланышын байкадык (алынган натыйжалар таблицада көрсөтүлдү). Ретроспекция жана проспекциянын терең аспектиси – бул текстте чагылдырылган автордун таанып-билүү ишинин жүрүшүндөгү көркөм тексттин мазмуну менен мурунку жана алдыда болчу (жаңы) билимдердин ортосундагы байланыш. Категориянын бул жагы лингвистикалык стилистикада атайын изилдөөнүн предмети катары аныкталды, ал көркөм чыгарманын мазмунунун мейкиндик-убакыттык континуумун чагылдырган тексттин түзүлүшү менен байланышта каралды.

Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат!

Отурумдун төрагасы, филология илимдеринин доктору, доцент Б.Ж.Усманбетов: Баяндамаңызга рахмат. Анда кийинки процедурага өтсөк. Кимде суроо бар?

Ф.и.к., доц.м.а. Т.С.Дүйшеева: Менде 3 суроо бар. 1) Нуржан Абдыгуловна ишинизде ретроспекцияга тиешелүү канча, проспекцияга тиешелүү канча тексттик материал камтылды? Статистика көрсөтүлдүбү?

2) Перцептуалдык убакыттын реалдуу убакыттан айырмасы эмнеде? 3) Кыргыз тилинде убакыттын формалары кайсылар?

Издөнүүчү Н.А.Бийгелдиева: Токтокан Садыбакасовна, сурооңузга рахмат.

1) Изилдөөнүн материалын кыргыз тилинде жазылган толук бүткөн көркөм тексттер т.а., Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынынын материалы түздү.

Изилдөөгө алынган контексттер толук иштин ичинде жана талдоого алынган тексттин тизмесинде так көрсөтүлгөн. Ал эми ретроспекция жана проспекция категориясынын көркөм тексттеги санын көрсөтүү биздин ишибиздин изилдөө аспектисине алынган эмес, андыктан статистикасы көрсөтүлгөн жок.

2) Перцептуалдык убакыттын реалдуу убакыттан айырмаланган эн башкы белгиси - эскерүү процесстин, кыялданган, түштө көрүлгөн кубулуштун болушу. Чыныгы сырткы дүйнөдө болуп жаткан жашоонун жүрүшүн объективдүү убакыт көрсөтөт, перцептуалдык убакыт – реалдуу чындыкты жеке адамдын кабылдоосу аркылуу берүү.

Перцептуалдык убакыт – реалдуу убакыттык мамиленин адамдын ан-сезиминде чагылышы, ал ошону менен катар өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Эгер объективдүү убакыттын негизин объективдүү болгон сырткы дүйнө түзсө, перцептуалдык убакыттын негизин эмоция түзөт.

3) Кыргыз тилинде убакыттын формалары болуп: учур чак, келер чак, өткөн чак эсептелинет. Этиштик форманы туура түшүнүү жана туура колдонуу үчүн учурда болуп жаткан кеп менен бизди кызыктырган кыймыл-аракеттин өз ара төмөнкү байланыштарын чечүү зарыл: 1. Айтылып жаткан кеп менен учурда аныкталбаган форманын кыймыл-аракети дал келеби? 2. Ал учурдагы кептин аякташына, же дагы эле улануу процессте экенине карайбы?

Болуп жаткан кыймыл-аракет менен бир эле убакытта индефинит чогуу ишке ашат, ал азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыт деген

аталышта да колдонулат. Азыркы аныкталбаган (индефинит) вариантта убакыттын кадимки, үзгүлтүксүз учуру көрсөтүлөт жана кыймыл-аракет факт катары анын натыйжасына тиешеси жок болот, же өткөн, учур жана келечек чакта анын узактыгы белгиленет. Убакыттын бул түрлөрүнө: 1. Учур чакта аныкталбаган убакыт; 2. Өткөн чакта аныкталбаган убакыт; 3. Келер чакта аныкталбаган убакыт кирет.

П.и.к., доцент Аман кызы Бакытгүл: Нуржан Абдыгуловна, “Байланыштуу кеп” маселеси боюнча көптөгөн эмгектериңиз бар. Ал эми текстти изилдөөгө кандай себептер болду? Иштин практикалык маанилүүлүгү жана методологиялык негизи кайсы?

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Бакытгүл Амановна, сурооңузга рахмат.

1-сурооңуз боюнча: Ооба, сиз белгилеген эмгектерде байланыштуу кепти өстүрүүдө тил, кеп, текстти биргеликте кароо маселеси көтөрүлгөн. Мына ошол көптөн бери изилденип келе жаткан изилдөөнүн жыйынтыгы текстти жана анын ретроспекция, проспекция категорияларын талдоого алууга түрткү болду.

2-сурооңуз боюнча: Иликтөөнүн практикалык маанилүүлүгү ретроспекция жана проспекция категориясынын айтылыштарын уюштурган тилдик каражаттарга лингвистикалык анализ жүргүзүүдөн жана көркөм тексттин негизги типологиялык касиеттерин толук ачып берген, көркөм чөйрөдө текст түзүүнүн законченемдүүлүгүн аткара билген принциптерди жетекчиликке алуудан көрүндү.

3-сурооңуз боюнча: Изилдөөнүн методологиялык негизин ишмердиктин жалпы теориясын жана баарлашуунун диалогдуулугун көздөгөн таануучу субъектинин чыгармачыл активдүүлүгүнүн концепциясы түзөт.

Ф.и.д., профессор А.Э.Абдыкеримова: 1. Илимий иш башка илимдердин тармактары менен байланышта каралдыбы? 2. Экстралингвистикалык кайсы факторлор аталган категорияларды аныктады?

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Аида Эсенгуловна, сурооңузга рахмат.

1) Илимий ишибизде коммуникация процессиндеги адам факторунун ролун аныктоодо, биринчиден, тилди функционалдык-коммуникативдик жактан изилдөөгө алып, экинчиден, анын функционалдык стилистикалык жагын башка көптөгөн илимдин тармактары гносеология, социология, психология, логика, кеп ишмердүүлүгүнүн теориясы, прагматика, тексттик лингвистика, философия, коммуникациянын теориясы, физика, информатика ж.б. бирдикте анализдеп, лингвистиканын келечегинде бир объектиде ар түрдүү аспектини бир бүтүндүккө бириктирүүчү жөндөм жатканы аныкталды.

2) Экстралингвистикалык факторлого: текстти кабыл алуу жана түшүнүү процессин камсыз кылуучу коммуникативдик-психологиялык фактор (кептин негизги касиети катары диалогдуулукту б.а. коммуникативдик-когнитивдик процессте баарлашкандардын өз ара аракеттенүүсү); гносеологиялык жана психологиялык-гносеологиялык фактор (көркөм тексттин мазмунунда биринен экинчисине өтүүчү абалын жана калыптанышын жана көркөм таануунун “спиралдык мүнөзү”); логикалык фактор (жалпы текстте берилген көркөм ойдун өнүгүү логикасы) кирет. Мына ушул факторлор аталган категорияларды аныктады.

Ф.и.д., проф.м.а. Д.О.Кенжебаев: Саламатсыздарбы, менде бир нече суроо бар. 1) Көркөм убакыттын өзгөчөлүгү эмнеде? 2) ...Эми карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти. Аны менен азыр эч кимдин иши жок. Өттү – кетти...(Ч.А.). бул мисалда кайсы категория катышты?

Издөнүүчү Н.А.Бийгелдиева: Дайырбек Орунбекович, суроонузга рахмат.

1) Көркөм убакыт - өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүккө ээ форма, аны терең үйрөнүү үчүн перцептуалдык убакыттын өзгөчөлүгүн да талдоо зарыл. Көркөм убакыттын өзгөчөлүгү – анын көркөм дүйнөдөгү чындыкты чагылдырганы. Көркөм убакыт – реалдуу убакыттын чагылышы эмес, ал

адамдын аң сезиминде таанылганда, түшүнүлгөндө гана пайда болчу кубулуш. Ал эми ишибизде тексттик убакыт эмес тексттеги көркөм убакыт деп берилет.

Тексттин көркөм убакыт категориясынын бирден-бир өзгөчө касиети – артка кайтуучулук, же багытындагы ар түрдүүлүк, анда ретроспекциялык жана проспекциялык көрүнүштөрдүн жаралышы каралат.

2) ...*Эми карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти. Аны менен азыр эч кимдин иши жок. Өттү – кетти...* (Ч.А.).

Бул контекстте автор окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берди, анда ретроспекциялык категория катышты. Байкоо көрсөткөндөй, тексттин структурасында убактылуу ички түзүлүш бир багытта өнүкпөй, анын убактылуу планы каармандын эскерүүсү, автордун өткөнгө кайрылуусу аркылуу пайда болду, көркөм тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды.

Ф.и.д., доцент Б.Ж.Усманбетов: 1) Аталган категорияларды изилдөөдө кандай диссертациялык эмгектер бар? 2) Илимий ишинизде Ч.Айтматов жана К.Жусубалиевдин романдарында ретроспекция кубулушунун аткарылышы кандай каралган? 3) Буга чейин орус окумуштуулары, кыргыз окумуштуулары тарабынан жакшы иликтениптир. Алардан өзгөчөлөнүп сиз кандай жанылык киргиздиңиз?

Издөнүүчү Н.А.Бийгелдиева: Баяман Жунушбекович, суроонузга рахмат.

1) Аталган категорияларды изилдөөдө, бир катар диссертациялык эмгектер жарык көргөн: Л.Н.Федорова, Н.В.Брускова, Э.В.Калашников анализдөөнүн материалы катары англис жана немец тилиндеги көркөм чыгармаларды алышкан.

Ретроспекция категориясын толук планда англис тилиндеги көркөм чыгарманын материалында изилдеген диссертациялык эмгекке Л.Н.Федорованын (1982) илимий иши кирет. Бул эмгекте ретроспекция – тексттин категориалдык белгисин ачып берген өзгөчө категория, ал башка категориялар: интеграция, проспекция, континуум, модалдуулук менен

байланышта болот. Н.В.Брускованын диссертациялык изилдөөсү (немец тилиндеги аңгемелердин материалында) ретроспекция жана проспекция категориялардын көз карашында, көркөм тексттеги көркөм убакыттын өзгөчөлүктөрүн ачууга арналган. Э.В. Калашниковдун (1997) диссертациялык эмгегинде проспекциянын субъективдик-окурмандык аспектиде (когезия жана башка көңүл бурула турган) башка категориялар менен өз ара карым-катышта болуусу каралат.

2) Ретроспекция – убакыттык катарды бузуу жана сүрөттөлгөн окуянын ырааттуулугун аралаштыруу менен мазмундук структураны түзгөн категория. Бул категорияны классикалык романдын бирдиктүү композициясына мүнөздүү кылып, чеберчилик менен түзгөн жазуучуларыбыз – Чыңгыз Айтматов жана Кубатбек Жусубалиев.

Кылым карытаар турмуш сабагын Эдигей бир күндө, Казангапты Эне-Бейитке алып бара жаткан жолдо айтып берет. Өткөндү эстегенде, Найман-Эне, Казангап, Үкүбала, Сабитжан, Жоломон-Маңкурт ж.б. катышкан окуялар биринен сала бири эскерилип айтылат.

Муздак дубал менен курчалган мал базардагы окуялар, Арыковдун жана чоң эненин муздак дубалга сүйөнүп алып, өткөндү эскерүүсү, жашоодогу оорчулукту көтөрө билүү, көтөрө албай чөккөндүк (атасы, Анаң) ж.б. баяндоолордо ретроспекция кубулушу бар.

3) Биздин иштин жаңылыгы теманын актуалдуулугуна негизделет, анда биринчилерден болуп, кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция жана проспекция категориясына комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалды.

Мындай аракетте көркөм стилдин жана белгиленилген категориялардын экстралингвистикалык негизи эске алынды, ал көркөм тексттин жогорку деңгээлдеги маанилүүлүгүн ачып берет.

Ретроспекция жана проспекцияны анализдөө, тексттин үстүрт деңгээлине гана мамиле кылуу менен чектелүүгө болбойт, анын

маанилүүлүгүн, мазмундук-маанилүүлүк деңгээлин ачып берүү зарылчылдыгын ишке ашыруу керек.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент Б.Ж.Усманбетов: Сууро-жооптор бүтсө, талкууну баштайбыз. Талкуунун алдында илимий кеңешчиси, академик С.Ж.Мусаевге сөз берсек.

Ф.и.д., академик С. Ж. Мусаев: Текстти изилдөө – татаал маселе. Бүгүнкү күндө текст кептик бирдик катары лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, аны лингвистикалык аспектиде анализге алуу практикалана баштады. Тексттин лингвистикалык изилдөө предмети катары таанылышынын жана бул багытта жүргүзүлгөн атайын илимий изилдөөлөрдүн, практикалык мүнөздөгү иштердин натыйжасында “тексттик лингвистика” деген гана терминологиялык түшүнүк эмес, ушул тапта “тексттин грамматикасы”, “тексттин синтаксиси”, “тексттин стилистикасы”, “тексттин структурасы”, “тексттин прагматикасы”, “тексттин элементтери”, “тексттин категориялары” деген фундаменталдык түшүнүктүүмдардын системасы пайда болду. Бул иш – көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын изилдөөгө алган алгачкы изилдөө. Иш – актуалдуу. Кыргыз тилинде текстти изилдөөгө бардыгы эле батына бербейт, анткени татаал.

Иштеги берилген таблицалар, өзгөчө гуманитардык илимдерде жакшы, терең изилденген иш катары көрүнөт. Көбүнчө мындай изилденбей, текст түрүндө эле берилип калган учурлар бар. Иштин стилистикалык жана мазмундук жагы жакшы. Негизгиси иш толук бүткөн. Изденүүчү эркин сүйлөйт экен, мугалимдердин артыкчылыгы ушунда. Силерге рахмат. Жакшы ой айттыңыздар. Биз айта турган ойду сиздер айттыңыздар.

Ф.и.д., профессор А.Э.Абдыкеримова: Мен дагы Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын окуп чыктым. Диссертациялык иштин темасы абдан

актуалдуу. Иш грамматикалык, стилистикалык, орфографиялык жактан да сапаттуу жазылган, КР Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын талабына толук жооп берген илимий иш катары айтса болот. Иш абдан кызыктуу жазылган, тема дагы мыкты тандалган. Бул жерде илимий кеңешчисинин ролу чоң. Белгилей кетчү дагы бир жагдай, бүгүнкү күндө эмгектерди жарыялоодо талап күчтүү. Көп баскычтардан өтүп, анан гана жарыяланат. Макаланын уникалдуулугу 80%тен жогору болушу зарыл ж.б.у.с. көптөгөн талаптар коюлгандыгы барыбызга маалым. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 20 илимий макалада чагылдырылганы, анын ичинен чет элдик басмада 1 илимий китеп, РИНЦ системасындагы журналда – 10 макала, КРдин РИНЦ индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда - 10 макала жарык көргөндүгүнүн өзү иштин бышкандыгын далилдейт.

Нуржан Абдыгуловнага ийгиликтерди каалайм жана ишти коргоого сунуштайм.

Ф.и.к., доц.м.а. З.Т.Исакбаева: Изилдөө баалуу. Диссертациянын алгылыктуу жактары арбын. Магистрлык, дипломдук иштерге көптөгөн темалар чыгат. Көп жакшы ойлор пайда болду. Жалпысынан алганда диссертацияда коюлган проблема талапка ылайык илимий-теориялык деңгээлде чечилген. Андыктан изденүүчү филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алууга татыктуу. Диссертациялык иш коргоого сунушталат.

Ф.и.к., доц.м.а. Т.С.Дүйшеева: Убакыт категориясынын формаларынын системасы учурда болуп жаткан процесс менен учурдагы кептин ортосундагы мамилени аныктайт, булар берилген мисалдардан ачык көрүнөт. Убакыт акыл-эстен тилден сырткары көз карандысыз турат. Тилдик эмес учурдагы кеп – объективдүү убакыттын учуру. Башы, аягы, кээде экөө тен жоголуп кеткен ирети жок окуяларды, тил – ошол элестерди жүзөгө ашырган каражат. Чыгармачыл ойлоонун татаалдыгы ушунда. Мезгил тажрыйбасын бириктирип, гармониялуу өнүгүүгө шарттайт. Тил менен

ойлоонун байланышы, анын көркөм чыгармачылыкта берилиши – өтө кызык тематика. Булар дисертациялык иште мыкты изилденген.

Иште көркөм убакыт, тарыхый убакыт, философиялык окуулардагы убакыт, алардын жаралышы, метериянын кыймылда болушу, убакыттын маңызы тууралуу теориялык билимдерге да кеңири обзор берилип, изилдөөлөргө талдоо жасалган. Лингвистикалык изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектериндеги жаралган жаңыча абалды, андагы көркөм тексттин өзгөчө жактарын ачып берүүгө басым жасалган.

Проспекция келечекте боло турган окуяны билдирген абсолюттук түшүнүк, адресанттын окуялардын динамикасын түшүндүрүп берүүгө жасаган аракетин көрсөтөт. Ага жараша тексттик материалдар, мисалдарды кеңири ачып, ар бирине тексттен мисалдарды байма-бай, орду менен келтирген, алгылыктуу ойлор менен жыйынтыктаган.

Проспекциялык айтылышты уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар, синтаксистик каражаттар кеңири ачылган, конструкциялык түзүлүштөр талдоолору өтө көп, тексттик мисалдар менен берилген. Ал айтымдар өтө жакшы анализделген.

Иштин илимий жаңычылдыгы, актуалдуулугу, максат милдеттери так аныкталган, коргоого сунуш кылган жоболору конкреттүү.

Жогоруда айтылган жетишкендиктер менен бирге айрым кемчиликтер да орун алган: 82-бет. *Концептуалдык эмес концептик* деп берилсе, 52-бет. 2-абзац. 4-абзац: *теоретикалык* деп колдонуу туура эмес, 71-бет. 4-абзацы: *композиционалдык эмес композициялык* деп берилсе туура болот деген ойдомун, 138-бет. –ын ашыкча колдонулган учур көп байкалды: ...мазмундук линиядан чыкпай жалпыланылган аныкталынбаган: белгиленилген проспекция деп колдонулган.

Айтылган мүчүлүштүктөр иштин жалпы мазмунуна кедергисин тийгизбейт, иш процессинде да онолот.

НМУнун доценти, изденүүчү Н.А.Бийгелдиеванын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 - кыргыз

тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши КРнын УАК тарабынан коюлган талаптарга толук жооп берет, коргоого сунуш кылууга болот.

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Токтокан Садыбакасовна, сунуш пикиринизге рахмат. Ооба, иштин 82-бетинде ... *мазмундук-концептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берүү* айтылган. *Концептик* деген термин жок, андыктан *кансептуалдык* деп туура эле берилген. 52-бет. 2-абзац. 4-абзацта *теориялык* деп беребиз. 138-бетти *аныкталбаган, белгиленбеген* деп берүү эч оорчулук жаратпайт.

П.и.к., доцент Аман кызы Бакытгүл: Тексттик категория болуп саналган ретроспекция жана проспекцияга көркөм тексттин мисалынын негизинде жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоодо тил-кеп-тексттин бири-бири менен болгон байланышын аныктоого арналган бул диссертациялык эмгек тил илиминдеги актуалдуу теманы чагылдырган изилдөө болуп саналат. Азыркы тил илиминде текст – лингвистикалык изилдөө предмети катары анализге алынып, көркөм адабияттын тили тилдик жактан талданып изилдениши актуалдуу болууда. Тексттик категория катары өз алдынчалуулукка ээ болгон аталган категориялар тууралуу жазылган бул диссертациялык иш теориялык жактан жогорку деңгээлде жазылган.

Диссертациялык иш алдына милдеттери так койгон максат милдеттерине жетүү үчүн көркөм текстти комплекстүү анализ жүргүзүп, тексттин функционалдык, семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүү методу, ретроспекция, проспекция методу, синтез ж.б. методдорун колдонуу менен изилденген.

Ал эми изденүүчү тууралуу кыскача айтып кетпесем болбойт. Нуржан Абдыгуловна өзү кызыл аттестат, кызыл диплом менен аяктаган, эмгекчил, тың, менин эже-агайымдын кызы. Көптөгөн эмгектердин автору. Келечекте бул изилдөөсү көп илимден орун тапкан, мыкты эмгек болоруна ишенем. Мындан кийинки коргоолоруна да ийгиликтерди каалайм.

Иштин темасы боюнча жарык көргөн макалалар изилдөөнүн мазмунун жана жыйынтыгын толук чагылдыра алат. Диссертациялык иш - толук бүткөн, өз максатына жеткен эмгек. Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын талаптарына толук жооп берет, ошондуктан диссертациялык ишти коргоого сунуш кылам.

Ф.и.д., доцент Б.Ж.Усманбетов:

Диссертациялык ишти баштан аяк сыдырып карап чыктым. Бул иш көлөмдүү жакшы жазылган максат-милдеттери да толук аткарылган жана докторлук диссертациянын бардык талаптарына жооп бере алат. Бул жерде диссертант бардык маселени киргизгенге аракет кылган. Негизинен бул чоң маселеге сын-пикирлер чыга берет, бирок муну сүңгүп кирип жазган адам жакшы түшүнөт. Сын-пикирлерди дагы айта кетсем, иште авторлорго ссылка берилип каралат, бирок адабияттардын тизмесинде айрымдары жок. Иштин максатына – Ч.Айтматов менен К.Жусубалиевдин романынын материалынын негизинде илимий-теориялык жактан талдоого алуу деп 38-бетке берипсиз, аны киришүүдөгү максат-милдеттерге киргизсе болбойбу.

Корутундуну дагы толуктап, жакшы кылып чыгарыш керек. Иште жакшы жыйынтыктар бар, ошолорду корутундуга алып келип киргизүү зарыл. Негизинен ишти толук колдойм.

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Баяман Жунушбекович, сунуш пикириңизге рахмат, эске алабыз.

Ф.и.д., проф. м.а. Д. О. Кенжебаев: Иш менен жакшы таанышып чыктым. Теманын актуалдуулугунда шек жок. Иштин максат-милдеттери так көрсөтүлгөн. Турмуш чындыгы көркөм чындыкка айланганда, көркөм чыгармага айланат. Көркөм убакыт деген түшүнүк бар. Изденүүчү аны жакшы белгилеп кетти. Алар философиялык категориялар: аналогиялык убакыт, психологиялык убакыт, көркөм убакыт, тексттик убакыт, академиялык убакыт. Кыргызда буга байланыштуу макал-лакаптар дагы бар. Кээде убакыттын өтүшү жагдайга, шартка байланыштуу болуп калат. Мына ушул нерселердин жоктугу биздин коомдо моралдык, туура эмес логикага алып

келет. Көркөм убакыт, тексттик убакыттын жакшы изилденип берилиши иштин баалуулугун көрсөтөт. Айрым сунуштар бар: 1. Иште абзац көп болуп калгандай. Эки, үч сүйлөмдөн кийин эле абзац келе берет.

2. Изилдөөнүн объектиси менен предметине тактоо киргизүү зарыл. Иштин изилдөө объектиси заттык түшүнүктөр болот, атама фразалар аркылуу кыскача берилет.

3. V бап “V бөлүм. Ретроспекция жана проспекция категориясынын көркөм текстте болгон карым-катышы” деп аталат. Аны “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларынын өз ара карым-катышы” деп ондоо туура болот деген ойдомун.

Жогоруда айтылган пикирлер иштин деңгээлин жокко чыгарбайт. Диссертацияны филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн коргоого сунуштоого болот.

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Дайыр Орунбекович, сунуш пикириңизге рахмат, эске алабыз.

Ф.и.к., доц.м.а. Сатылган кызы Г.: Иш менен толук тааныштым, иш өз максатына жеткен, толук бүткөн – илимий эмгек. Изденүүчү тексттин лингвистикасында тексттин категорияларына ар түрдүү аныктамалар берилип келгенине кеңири токтолгон, изилдөөлөргө обзор жасалган.

Окумуштуулардын илимий концепцияларына токтолгон, искусстводогу, адабияттагы, тилдеги мезгил-убакыт категориялары, мейкиндик, ритм тууралуу ойлордун жаралышы ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектерине обзор кылынган. Диссертациясынын жоболору жана андан алынган жыйынтыктары кыргыз тилиндеги комплекстүү изилдөө менен байланышкан. Алынган илимий жыйынтыктар өз ара байланыштуу, практикалык сунуштары тастыкталган теориялык жоболордун негизинде түзүлгөн. Диссертация аталган проблема боюнча бир ички бүтүндүккө бириктирилген, бир топ илимий жаңы жыйынтыктарды жана жоболорду камтыйт жана алар автордун кыргыз тил илимине кошкон жеке салымын күбөлөп турат.

Изилдөөдө алынган жыйынтыктар – ички биримдикке, улантуучулук мүнөзгө, логикалык ырааттуулукка, маани-маңыздык байланыштуулукка ээ.

Нуржан Абдыгуловнага ийгиликтерди каалайм, мындан кийинкилерде да ишин мыкты коргой алат деп ишенем.

Н.А.Бийгелдиеванын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши КРнын УАК тарабынан коюлган талаптарга, публикациялык талаптарга толук жооп берет, коргоого сунуш кылууга болот.

П.и.к., доц.м.а. Г.К.Асековна: Нуржан Абдыгуловна, бүгүн сиздин актуалдуу эмгегинизди талкууладык. Биздин быйылкы окуу жылында бириккен кыргыз жана орус тилдер кафедрасында биринчи докторлук диссертация талкууланды. Кесиптештердин баалуу ой-пикирлерин уктук. Кафедранын башчысы катары, регионго атайын убактыңыздарды бөлүп келип бергениниздерге Мусаев Сыртбай Жолдошевич, сизге, Усманбетов Баяман Жунушбаевичке, Кенжебаев Дайыр Орунбековичке жана кесиптештерге терен ыраазычылык билдирем. Иштин практикалык баалуулугу жогору. Студенттер, магистранттар, аспиранттар үчүн баалуу булак болуп саналат. Изденүүчүлөр көптөгөн теориялык ачылыштарды табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат.

Нуржан Абдыгуловнага ийгилик каалайм. Диссертацияны филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн коргоого сунуштайм.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент Б.Ж.Усманбетов: Жыйынтыктап айтканда, иш – жакшы жазылган, сабаттуу жазылган иш. Диссертациялык ишти толук бүткөн иш катары коргоого сунуш кылам. Анда, диссертантка жыйынтыктоочу сөздү берели.

Изденүүчү Н.А.Бийгелдиева: Урматтуу төрага, талкууга катышып жаткан жыйындын катышуучулары, убактыңыздарды бөлүп, диссертациянын

талкуусуна катышканыңыздарга жана сунуш пикириңиздерди айтып, колдогонуңуздагга ыраазычылык билдирем.

Отурумдун төрагасы, ф.и.д., доцент Б.Ж.Усманбетов: Талкууга катышып бергениңиздер үчүн рахмат. Анда чечим чыгарсак.

Кафедранын кезектеги кеңешмеси жогоруда айтылгандарды угуп жана талкуулап, төмөнкүдөй

ТОКТОМ КЫЛАТ:

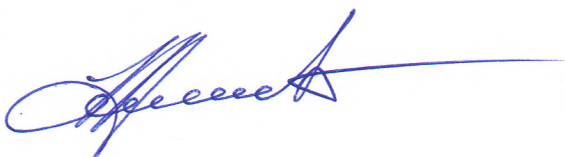
1.1. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темадагы изилдөөсү диссертант тарабынан толук аткарылып бүткөн жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан докторлук диссертацияларга коюлуучу талаптарга жооп берген иш деп эсептелсин.

1.2. Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловнанын “Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы коргоого сунушталсын.

Отурумдун төрагасы, филология илимдеринин доктору, доцент Б.Ж.Усманбетов: Колго салып коёлу: “макул” – 12, “каршы” – жок.

Отурумдун төрагасы,

ф.и.д., доцент

Б.Ж.Усманбетов

Отурумдун катчысы,

ф.и.к.

Ж.К. Иманалиева

